

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

*Є. С. Регушевський, кандидат філологічних наук, професор,
В. В. Деркач, асистент, О. Ф. Шаталіна, асистент*

Українська літературознавча термінологія не була предметом всебічного і детального дослідження. Одним із наслідків недостатньої уваги українських літературознавців і лінгвістів до проблем її становлення і розвитку є відсутність на Україні ґрунтовного словника літературознавчих термінів [1]. Водночас ця термінологія в українській мові має давню традицію вживання і саме вона ширше, ніж термінологія інших наук, була представлена в давньоукраїнських словниках та граматиках [2], у філософських трактатах, у богословсько-дидактичних, церковно-ораторських, історико-публіцистичних та полемічних творах, у підручниках, за якими училися в братських школах та в Києво-Могилянській академії [3], а також у художній літературі [4]. Вважаємо, що питання функціонування літературознавчої термінології в давньоукраїнській мові ближчим часом має стати предметом спеціального дослідження.

В українській філології майже зовсім не вивчена проблема становлення літературознавчої термінології в початковий період формування нової української літературної мови (I пол. XIX ст.) [5]. Фактично нічого конкретного не сказано ще про роль в цьому процесі журналу "Основа" [6]. Літературознавча термінологія нової української мови формувалася як лексико-семантична система в кінці XIX - на початку XX століття [7]. Вирішальна роль у цьому процесі належить І.Я.Франку. І саме тому літературознавча спадщина та літературознавча термінологія його творів на сьогодні найкраще досліджена [8].

Сучасна українська літературознавча термінологія, яка остаточно сформувалася у 30-х роках XX ст., становить струнку систему і в основному забезпечує літературні дослідження. Але, як і сама наука про літературу, її термінологічна система постійно розвивається, змінюється, а тому потребує пильної до себе уваги [9]. Про необхідність негайно розпочати роботу по впорядкуванню, систематизації та удосконаленню української літературознавчої термінології говорив свого часу Є. Кирилюк [10], який звернув увагу вчених на ряд проблем, що потребують негайного розв'язання. Насамперед, це уникнення нечіткості, непослідовності вживання окремих термінів. Наприклад, в українській мові терміни "оповідь" і "розповідь" не так чітко диференційовані, як російські "сказ" і "повествование". В українському літературознавстві функціонує цілий ряд паралельних термінів, а це, як відзначив Л. Булаховський, призводить до того, що за різними термінами приховуються і різні елементи смислу [10] (пор. "літературний напрям" і "літературний напрямок", "літературна течія"; "алегорія" і "інакомовлення", "іносказання"). У ряді випадків в українській мові одним і тим же терміном називаються різні

літературознавчі поняття. Наприклад, російські терміни "вольный стих" і "свободный стих" часто передають одним терміном "вільний вірш". Хоча у словнику В.Лесина (с.34,39) у значенні "вольный стих" пропонується термін "вольний вірш", але його не можна вважати вдалим. У "Словнику української мови" говориться, що слово "вольний" застаріле, поетичне і вживається у двох значеннях: 1. "Ніким не гноблений, не поневолований; незалежний, самостійний"; 2. "Який позбувся кріпосної залежності, відпущений на волю; розкріпачений. Який не був у рабській, кріпосній і т.ін. залежності" [12]. Отже, жодне з цих значень не підходить для передачі російського терміна "вольный стих". Неточність терміна "вольний вірш" відчував, мабуть, П.Волинський, який перекладає "вольный стих" ("вольный ямб") терміном "байковий вірш" [13]. Проте і цей термін не виражає суті поняття у повному обсязі. "Вольным стихом" пишуться не лише байки, а й інші поетичні твори (наприклад, "Горе з розуму" О.Грибоедова, "Маскарад" М.Лермонтова). Можливо, в українській мові для називання поняття "вольный стих" варто повернутися до вживаного ще І.Я.Франком терміна "різностопний ямб". Адже "вольный стих" - вірш ямбічний.

При творенні нових термінів іноді використовуються слова з виразним емоційним забарвленням, що суперечить науковій термінології (напр. "химерний роман"). В енциклопедіях, літературознавчих словниках та працях з теорії літератури немає, на жаль, однозначності, строгої послідовності у визначенні навіть таких загальноживаних термінів, як "художній твір", "художній образ", "герой твору", "художня деталь" та ін. Поширилась тенденція до створення "нових" термінів, використання замість чітко усталених дефініцій образних, метафоричних висловів, які допускають різночитання. І справедливо з цього приводу зазначає М.Сапаров: "Біда, зрозуміло, зовсім не в самому розширенні термінологічного арсеналу літературознавства, вона - у небажанні зрозуміти термінологію літературної науки як цілісне, самостійне утворення, що історично розвивається і співвіднесене з літературним процесом. Зовсім наївно визначати новизну тих чи інших термінологічних надбань в літературознавстві за їх протилежністю традиційним поняттям і категоріям. Адже в літературознавстві, як і в інших галузях людської діяльності, традиція не означає нерухомості, навпаки, вона передбачає продуктивний розвиток..."[14]

Отже, питання ґрунтовного вивчення (з метою удосконалення) сучасної української літературознавчої термінології давно назріло. А якщо врахувати те, що останнім часом з'явився цілий ряд нових літературних явищ та літературознавчих понять, які також потребують осмислення на українському ґрунті, працю по вивченню і упорядкуванню термінології необхідно розгортати негайно.

Невідкладним завданням у цьому плані є створення якнайповнішого словника сучасної української літературознавчої термінології. Однак, при створенні словника дослідники мусять обов'язково розв'язати такі проблеми:

1. Чітко визначити поняття, які називаються тим чи іншим терміном. Адже саме нечіткість понять, дещо різна їх інтерпретація породжує і нові зайві терміни, вносить додаткову плутанину у користування літературознавчою термінологією. Наприклад, нечіткість тлумачення поняття "роман-есе" призвело до появи цілого ряду паралельних (дублетних) термінів ("роман-дослідження", "роман-розвідка", "роман-трактат"), які не несуть ніякої додаткової інформації, бо називають те ж саме поняття. [15]

2. Слід провести чітку межу між власне термінами і емоційно забарвленими, образними висловами, які хоч і вживаються іноді в науковій літературі, але не набули і за своїми ознаками не можуть набути статусу термінів. У цьому плані заслуговує на увагу ряд: "хімерний роман", "фольклорно-реалістичний роман", "міфологічно-реалістичний роман", "карнавальний роман", "бурлескний роман". Зрозуміло, що вислів "хімерний роман" не має підстав для громадянства в системі української літературознавчої термінології, бо саме слово має виразну емоційну забарвленість і ні одне із чотирьох значень слова "хімерний" (див. "Словник української мови", т. XI, С. 58-59) не може характеризувати суть цього роману.

3. Покласти край сваволі та довільному тлумаченню вже існуючих та новостворюваних термінів. Таке свавілля свідчить про нечіткість (або небажання чіткості) у тлумаченні загальновідомих понять, або ж про недосконалість термінології, з якою можна поводитися "вільно". Не секрет, що значна частина нововитворених літературознавчих термінів несе в собі виразний суб'єктивізм, характеризується описовістю. Останнім часом навіть у дуже солідних літературознавчих працях появився цілий ряд термінів-варіантів ("роман в новелах" - "новелістичний роман", "роман-монолог" - "монологічний роман" і т.п.), що, звичайно, не на користь літературознавству.

4. Близьким часом необхідно здійснити дослідження історії формування та розвитку української літературознавчої термінології, створити історичний словник української літературознавчої термінології [16]. Історичні студії дадуть можливість не лише розкрити шляхи становлення термінології літературознавчої науки у минулому, але й правильно оцінити і удосконалити сучасну терміносистему, очистити її від усього зайвого, модного, наносного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Книги В.Лесина та С.Пулинця "Словник літературознавчих термінів" (1971) і В.Лесина "Літературознавчі терміни"(1985) розраховані на школу і, зрозуміло, охоплюють обмежений реєстр статей. Специфічне призначення мають і книги Д.Григораша "Журналістика в термінах і виразах"(Львів, 1974) та В.Бови і М.Доломіно "Короткий російсько-український словник поліграфічних і видавничих термінів"(1969). Сьогодні є лише три томи УЛБ.

2. Регушевский Е.С. Научная терминология староукраинского языка и фиксация ее в словарях XVI-XVII вв. Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков.-

Днепропетровск, 1975.- с. 84-86; Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.-К., 1980; Тимошенко П.Д. Літературознавча термінологія у давньому українському письменстві. Східнослов'янські граматики XVI-XVII ст. - К., 1980.- с. 90-92; Регушевський Є.С., Шаталіна О.Ф. Українська літературознавча термінологія в староукраїнських словниках. Нові підходи до філології у вищій школі.- Мелітополь, 1996.- С. 126; Шаталіна О. Ф. Інтерпретація літературознавчої термінології староукраїнської літератури. Там же.- с. 132; Регушевський Є.С., Шаталіна О.Ф. Староукраїнська літературознавча термінологія в "Лексиконі латинському" Є.Славинецького. Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку. Ч.1.- Запоріжжя, 1996. - С. 176-177.

3. Про староукраїнські поетики та риторики є цінні праці Г.Сивоконя "Давньоукраїнські поетики" (Х., 1960) та В. Маслюка "Латиномовні поетики і риторики XVII - I половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні" (К., 1968). Окремі принагідні зауваження про літературознавчу термінологію у підручниках Києво - Могилянської академії, а також у творах Г.Сковороди є у книзі І.Білодіда "Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов" (К., 1979.- с. 22-84, 115-129). Побіжно про літературознавчу термінологію давньоукраїнських поетик говориться у статтях В.Колосової "Традиції літератури Київської Русі і українська поезія XVI-XVIII ст.", М.Сулими "Теорія віршування на Україні в XV-XVII ст.", В.Крекотня "Київська поетика 1637 року", Д.Наливайка "Київські поетики XVII - початку XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу", що вміщені в книзі "Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI-XVIII ст." (1981), Є.Регушевського "Рукописи професора О.О.Грузинського" ("Рад. літературознавство".- 1970.- N 10.- с. 76-78). Цікаві факти про вивчення літератури в давньоукраїнських школах і функціонування окремих літературознавчих термінів наводить О.Мазуркевич у "Нарисах з історії методики української літератури" (К., 1960). Про викладання піітики і вживання деяких літературознавчих термінів згадує Б.Митюров у книзі "Развитие педагогической мысли на Украине в XVI-XVII вв." (К., 1958).

4. Регушевський Є.С. Давньоукраїнська художня література як джерело вивчення української наукової термінології. "Науково-технічний прогрес і проблеми термінології" - К., 1980.- с. 149-150.

5. Про літературознавчу термінологію I пол. XIX ст. (у плані коментування окремих літературознавчих понять) див.: П.Волинський "Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.)" (1959); Н.Калениченко "Українська література XIX ст. Напрямки, течії" (1977); М.Яценко "Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX ст."(1979). Див. також Регушевський Є.С. Роль Т.Г.Шевченка в утвердженні в сучасній українській мові літературознавчої термінології. Шевченко і розвиток мов соціалістичної співдружності.- К.,1989.- с. 112-113; Регушевський Є.С. К вопросу о возникновении термина "классицизм" и его утверждению в зарубежном и русском литературоведении. Зарубежная

літературна критика: проблеми изучения и преподавання.- Симферополь,1989.- с.70-71; Регушевський Є.С. Літературознавча термінологія творів Я.Ф.Головацького. Яків Головацький і рух за національне відродження та культурне єднання слов'янських народів.-Тернопіль,1989.- с.171-173.

6. У I томі "Курсу історії української літературної мови" (1958) є окремий параграф "Основа та її значення в розвитку української літературної мови. Формування наукового і публіцистичного стилів" (с.271-274), але немає навіть згадки про літературознавчу термінологію. Окремі зауваження про вживану в "Оснві" літературознавчу термінологію є у праці М.Бернштейна "Основа і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст." (1959). Див. також Регушевський Є.С., Деркач В.В., Шаталіна О.Ф. Літературознавча термінологія в журналі "Основа". Кирило-Мефодіївське товариство - перша українська політична організація.- Сімферополь,1966.- с. 5-7

7. Як ілюстративний матеріал, окремі літературознавчі терміни кінця XIX - початку XX століття фіксуються у монографіях М.Жовтобрюха "Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)"(1968) і "Мова української періодичної преси (кінець XIX - початок XX ст.)"(1970). У зв'язку з дослідженням шляхів розвитку української публіцистики цього ж періоду цитує і тлумачить окремі літературознавчі терміни О.Дей у книзі "Українська революційно-демократична журналістика"(1959). У ґрунтовній праці "Історія української мови. Лексика і фразеологія" (1983) цей важливий період формування української лексики окремо, на жаль, не вичленовується, а в розділі "Розвиток тематичних груп лексики в українській мові XIX - поч. XX ст." літературознавчій термінології у творах І.Я.Франка, Лесі Українки, І.С.Нечуя-Левицького, М.Коцюбинського, Панаса Мирного присвячено лише дві сторінки - с.540-541. Див. також Регушевський Є.С. Літературознавча та культурно-мистецька термінологія у творах І.К.Карпенка-Карого. І.К.Карпенко-Карий - видатний драматург, актор, громадський діяч. - Кіровоград, 1985.- с.111-112; Регушевський Є. С. Літературознавча термінологія та номенклатура у творах І.Микитенка. 90-річчя від дня народження І.К.Микитенка. - Кіровоград, 1987.- с.68-70; Регушевський Є.С. Античное наследие в украинской литературоведческой терминологии. Проблемы античной культуры. Ч.1.- Симферополь,1988.-с.84-85; Регушевський Є.С. Літературознавча термінологія І.С.Нечуя-Левицького в світлі його теоретичних висловлювань. Творча індивідуальність І. С. Нечуя-Левицького і літературний процес. - Черкаси,1988.-с.104-106; Регушевський Є.С. Літературознавча термінологія Ольги Кобилянської в світлі її теоретичних поглядів. Творчість Ольги Кобилянської в контексті української та світової літератури.Ч.1. Літературознавство.-Чернівці, 1988.- с.44-46; Регушевський Є.С. Літературознавча термінологія П.А.Грабовського в світлі його літературно-критичних поглядів. П.А.Грабовський - визначний громадський діяч, поет-революціонер, перекладач, фольклорист. - Суми,1989.-с.100-101;

Регушевський Є.С. Літературознавча термінологія М.Коцюбинського в світлі його теоретичних поглядів. 125-річчя з дня народження М.М.Коцюбинського. Ч.1.-Чернігів,1989.-с.75-76; Регушевський Є.С. Відображення в культурно-мистецькій та літературознавчій термінології М.Л.Кропивницького його боротьби за народний театр. Творча індивідуальність М.Л.Кропивницького і розвиток української культури.- Кіровоград,1990.-с.174-176; Регушевський Є.С. Відображення в літературознавчій термінології культурних надбань українського народу. Волковські читання. До 105-річчя з дня народження Р.М.Волкова.- Чернівці, 1990.-с.45-46; Регушевський Є.С. Літературознавча та культурно-мистецька термінологія в творах М.Старицького. М.Старицький: творче обличчя і місце в національній культурі.-К.,1990.- с. 56-58; Регушевський Є.С. Литературоведческий термин "символ" в трудах А.А.Потебни. А.А.Потебня - исследователь славянских взаимосвязей.- Харьков,1991.- с.153-154; Регушевський Є.С. Про систему термінів для називання різновидів роману. Семантика мови і тексту. Ч.ІІ.- Івано-Франківськ,1993.- с.114-116; Регушевський Є.С. Вклад Лесі Українки в розвиток української літературознавчої термінології. Літературний феномен Лесі Українки.-Сімферополь,1996.- с.16-17; Деркач В.В. Літературознавча термінологія літературно-публіцистичних творів М.П.Драгоманова в світлі його теоретичних поглядів. Семантика мови і тексту.- Івано-Франківськ, 1993.- с.71-73; Деркач В.В. М.П.Драгоманов и проблемы функционирования и развития украинской литературоведческой и фольклористической терминологии. Функциональная лингвистика.- Симферополь,1995.- с.149-150; Деркач В.В. Фольклористична термінологія М.П.Драгоманова в світлі його теоретичних поглядів. Українська термінологія і сучасність.-К.,1996.- с.20; Деркач В.В. Роль М.П.Драгоманова в утвердженні назв діячів літератури в українській мові кінця ХІХ століття. Східнослов'янські мови в їх теоретичному розвитку. Ч.1.- Запоріжжя, 1996.- с.123-125.

8. Пінчук С.П., Регушевський Є.С. Словник літературознавчих термінів Івана Франка.- К.,1966; Тростогон М.А. Літературно-критична термінологія іншомовного походження в творах І.Я.Франка.-Великому Каменяреві.-Вінниця,1966.- С.72-76; Регушевський Є.С. Класифікація літературознавчих термінів І.Я.Франка. Матеріали міжвузівської ювілейної наукової конференції, присвяченої 110-річчю з дня народження та 50-річчю з дня смерті І.Я.Франка.-Львів,1968.-с.74-76; Регушевський Є.С. Вклад І.Я.Франка в развитие украинской литературоведческой терминологии. Иван Франко и мировая культура. Тезисы докладов международного симпозиума.- Львов,1986.- С.197-198; Регушевський Є.С. Літературознавча термінологія Івана Франка. Іван Франко і світова культура. Матеріали Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО, книга 2.-К.,1990.-С.163-164. Див. також Дорошенко І. Іван Франко - літературний критик.-Львів,1966; Пустова Ф.Д. Іван Франко - теоретик літератури.-К.-Донецьк,1976; Стебун І. Питання реалізму в естетиці Івана Франка.- К.,1958; Пархоменко М. Эстетические взгляды И.Франко.- М.,1966; Нечиталюк М.Ф. Оружием публициста.-Львов,1981.

9. Регушевский Е.С. Терминогруппы, отражающие родо-видовые отношения в системе литературоведческих терминов. Семантика языка и текста.- Кировоград, 1984.-с.57-58; Регушевский Е.С. Взаимосвязь в развитии русской и украинской литературоведческой терминологии. Русский язык - язык межнационального общения.- Кировоград, 1985.- С.67-68; Регушевский Е.С. Детерминализация литературоведческих терминов. Семантика языка и текста.- Кировоград, 1987.-с.42-43; Регушевський Є.С. Аспекти вдосконалення термінології української фольклористики. Фольклор в духовному житті українського народу.- Львів,1991.- с.9-10.
10. Кирилюк Є.П. Термінологія українського літературознавства. Перша науково-методична нарада з проблем упорядкування і нормалізації термінології. Тези допов. і повід.-К.,1970.-С.25-29. Ширше див. Кирилюк Є. До термінології українського літературознавства. Радянське літературознавство.- 1971.-N 3.- С.56-59.
- 11.Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. - К.,1955.-С.21
12. Словник української мови. т.1.- С.673,736.
13. Волинський П.К. Основи теорії літератури.-К.,1962.- С.189.
14. Сапаров М.А. Термины и метафоры. - Русская литература,1979.- N 1.- С.112.
15. Детальніше див.: Регушевський Є.С. Роман. Проблеми, терміни. У лукомор'я.- Сімферополь, 1996.-N 3-4.-С.6-10.
16. Регушевський Є.С. Принципи укладання історичного словника української літературознавчої термінології. Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку.Ч.1.- Запоріжжя, 1996.- С.179-181.